

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Opkomst en ondergang van een groots idee. Hoe de psychoanalyse haar zeggingskracht verloor

Bos, Jaap

Citation

Bos, J. (2013). Opkomst en ondergang van een groots idee. Hoe de psychoanalyse haar zeggingskracht verloor. *Leidschrift : Van Bestrafing Naar Behandeling*, 29(Oktober), 19-34. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/72847>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/72847>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Opkomst en ondergang van een groots idee. Hoe de psychoanalyse haar zeggingskracht verloor

Jaap Bos

Stephen Jay Gould merkte eens fijntjes op dat het niet bepaald een bescheiden claim is: de bewering van Freud dat de psychoanalyse de derde grote slag betekende voor het narcisme van de mens.¹ Na Copernicus, die de aarde uit het centrum van het heelal had gedreven, en Darwin, die de homo sapiens had teruggebracht tot slechts een der vele soorten op aarde, zou Freud de volgende dreun hebben toegebracht: de mens was nu ook al geen baas in eigen brein meer. De laatste grote les in bescheidenheid.

Sigmund Freud (1856-1939) moet die uitspraak in de jaren '30 hebben gedaan, toen de hoop nog gekoesterd werd dat een nieuw soort mens zou opstaan, een die rationeler zou zijn en minder geregeerd zou worden door angsten.² Hoe anders zien de dingen er thans uit. We zijn een wereldoorlog en ettelijke lokale oorlogen verder, maar veel bescheidener, 'wijzer' of rationeler zijn we niet geworden. Integendeel. De nieuwe mens is er dus niet gekomen, en het was Freud zelf die na aanvankelijke successen steeds meer onder vuur is komen te liggen.

Wie de geschiedenis van het Freudiaanse gedachtegoed onderzoekt, ziet dat in de loop van de twintigste eeuw de psychoanalyse weliswaar uitgroeide tot een mondiaal succes, maar ook dat de groei van populariteit recht evenredig liep met de groei van kritiek. Dit heeft menig verhitte discussie opgeleverd. *The Freud Wars*, zoals de discussies officieel heten, hadden hun wortels in de jaren '30 maar zouden in alle hevigheid uitbarsten in de jaren '50 en duren tot eind jaren '90.³ Inmiddels zijn die discussies goeddeels verstomd en lijkt het veelvuldig aangekondigde einde van de psychoanalyse dan toch bereikt. Freud heeft het gebouw dan toch verlaten.

¹ S.J. Gould, *Time's Arrow, Time's Cycle. Myth and Metaphor in the Discovery of Geological Time* (Londen 1987) 1. Freud maakte de vergelijking in de tijdens WO I gehouden colleges over de psychoanalyse aan de Weense universiteit, zie: S. Freud, 'Colleges inleiding tot de psychoanalyse' in: S. Freud, *Nederlandse editie. Inleiding tot de psychoanalyse* 1-2 (Meppel 1989) 309.

² S. Freud, 'Een moeilijkheid in de psychoanalyse' in: S. Freud, *Nederlandse editie. De psychoanalytische beweging* 1 (Meppel 1990) 141.

³ Zie bijv. F. Crews, *The Memory Wars. Freud's Legacy in Dispute* (New York 1995); S. Frosh, *For and against psychoanalysis* (Londen 1997).

Bovenstaande dient niet te worden begrepen als de zelfgenoegzame constatering van iemand die denkt dat hij gewonnen heeft. Ik ben geen belanghebbende. Ik ben nooit voor of tegen de psychoanalyse geweest, ik heb mij met haar geschiedenis bezig gehouden, en met debatten over de psychoanalyse. Ik constateer hier dan ook alleen dat de psychoanalyse als ‘wetenschappelijke discipline’, maar ook als ‘groots idee’, haar zeggingskracht heeft verloren. De vraag is dus wat de psychoanalyse heeft doen falen c.q. verdwijnen. Deze vraag zal ik in dit artikel onderzoeken, maar ik ga eerst in op de opkomst van de psychoanalyse, vervolgens behandel ik twee perspectieven op haar ondergang. Het zij terzijde nog opgemerkt dat ik de psychoanalyse hier in hoofdzaak in Europees verband bespreek, en dat ik waar mogelijk de Nederlandse situatie zal accentueren.

Geboorte van een groots idee

Om de vraag te kunnen beantwoorden wat de psychoanalyse heeft doen falen dient men eerst te weten wat ‘de psychoanalyse’ is, en ook hoe of waarom ze ooit succesvol was. Die twee vragen staan in deze paragraaf centraal.

De term psychoanalyse werd voor het eerst gebruikt in 1896 toen Freud er enkel nog een klinische methode mee aanduidde om hysterische patiënten te behandelen. Van een samenhangende theorie was nog geen sprake, laat staat dat er ‘psychoanalytici’ waren, volgelingen van Freud. Een goede veertig jaar later echter, toen Freud overleed, stond het begrip ‘psychoanalyse’ al voor wat W.H. Auden treffend heeft genoemd ‘a climate of opinion’: niet enkel een wetenschappelijke maar zelfs een hele culturele oriëntatie, een wereldbeschouwing.⁴

Daartussen ligt de opkomst van de psychoanalyse als *grand discipline*, als wetenschappelijk paradigma. In 1900 zei Freud over zichzelf dat hij eigenlijk geen wetenschapper, maar een *conquistador*, een veroveraar was.⁵ In 1913 somde hij in een artikel zijn veroveringen op, die niet alleen op het terrein van de klinische wetenschappen lagen, maar ook de linguïstiek omvatten (vanwege de verborgen, latente betekenislagen die de

⁴ W.H. Auden, ‘In Memory of Sigmund Freud’ in: W.H. Auden, *Collected Poems* (New York 1991) 273-76.

⁵ Brief aan Wilhelm Fliess van 2 feb. 1900 in: J. Masson, *The Complete letters of Sigmund Freud to Wilhelm Fliess 1887-1904* (Cambridge 1985) 398.

psychoanalyse op het spoor was gekomen), de filosofie (Freud wijst op het belang van de ontdekking van het onbewuste voor de kentheorie), de biologie (het seksuele functioneren van de mens), de ontwikkelingspsychologie, cultuurgeschiedenis, kunstgeschiedenis, de sociologie en de pedagogiek (waar dochter Anna later aan zou werken).⁶ Veroveringen van later datum omvatten onder meer: de antropologie, criminologie, religiestudies, geschiedwetenschappen (m.n. 'psychohistoriografie' en biografie), filmtheorie, feminisme en andere vormen van maatschappijkritiek.

Dit alles betreft de claims van Freud op verschillende terreinen, de inhoud dus, maar zelfs die sterk opgerekte definitie dekt nog steeds niet alles wat wordt verstaan onder de term 'psychoanalyse'. Ik zal een gebruikelijk onderscheid volgen wanneer ik vier verschillende dimensies aan 'de psychoanalyse' onderken. Deze dimensies zijn:

- a) Een wetenschappelijke theorie, met al haar ontwikkelingen, varianten en schisma's;
- b) Een therapeutisch bedrijf, inclusief verschillende methoden van behandeling;
- c) Een beweging, waaronder de instituties, schoolvorming, opleiding en training, disseminatie enz.;
- d) Een culturele factor: de psychoanalyse als 'invloed op de maatschappij'.

Deze vier dimensies spelen een sleutelrol als we de opkomst en ondergang van de psychoanalyse willen begrijpen. Ik begin met het eerste.

Het contact in de late jaren '70 van de negentiende eeuw tussen Freud en de Weense arts Joseph Breuer (1842-1925) wordt meestal gezien als het begin van de psychoanalyse. Hun gezamenlijke belangstelling voor histerie mondt in 1895 uit in *Studien über Hysterie*, algemeen begrepen als de eerste psychoanalytische publicatie. Hierin is de protopsychoanalytische gedachte te vinden dat hysterische patiënten lijden onder hun eigen herinneringen.⁷

⁶ S. Freud, 'Het belang bij de psychoanalyse' in: S. Freud, *Nederlandse editie. De psychoanalytische beweging* 1 (Meppel 1990).

⁷ S. Freud en J. Breuer, 'Studies over histerie' in: S. Freud, *Nederlandse editie. Klinische beschouwingen* 5 (Meppel 1991).

De psychoanalyse als behandelpraktijk dateert ook uit deze tijd, maar het is de vraag of hieraan al het predicaat ‘psychoanalytisch’ kan worden toegekend. Freud experimenteert aanvankelijk met hypnose (zonder veel succes) en zoekt later naar andere ingangen om het onbewuste van zijn patiënten te bereiken.⁸ Het is echter Breuer die patiënte ‘Anna O’ (werkelijke naam Bertha Pappenheim) voor het eerst behandelt met de zgn. *talking cure* – het praten over onderliggende (seksuele) traumata, in de veronderstelling dat zo ontlading kan worden gevonden voor opgebouwde spanningen (dit wordt *catharsis* genoemd). Freud adopteert deze methode en werkt haar uit tot de klassieke analyse op de bank, waar de cliënt via vrije associatie zijn of haar onbewuste laat spreken, en de analyticus deze associaties duidt.

In de jaren rond de eeuwwisseling werkt Freud in eenzaamheid aan zijn theoretische werk (hij is inmiddels gebrouilleerd met Breuer); dit zijn de jaren van ‘*splendid isolation*’.⁹ Dan verschijnt in 1900 de *Traumdeutung*, een omvangrijk en baanbrekend werk, waarin de werking van de geest wordt beschreven in psychoanalytische termen, en begrippen als weerstand, verdringing en sublimatie voorkomen.¹⁰ In hoog tempo komen daarna studies uit over seksualiteit, gevalstudies van zijn eigen patiënten en zijn analyse van ‘de grap’ en andere werken, waarmee de psychoanalyse als samenhangend theoretisch bouwwerk gedaante begint te krijgen. In de jaren ’10 en ’20 bouwt Freud daaraan verder, en wijzigt hij zijn ‘systeem’ nog verschillende malen op soms substantiële punten.

De psychoanalyse als beweging begint rond 1902, wanneer een klein clubje volgelingen op woensdagavond bijeenkomt in Freuds wachtkamer aan de Berggasse in Wenen om zijn ideeën te bespreken.¹¹ Deze informele club krijgt in de jaren ’10 een meer formele status wanneer

⁸ Zie voor biografische informatie over Freud: E. Jones, *The Life and Work of Sigmund Freud* (3 vols) (New York 1953-57); P. Gay, *Freud. A Life for our Time* (New York 1988).

⁹ De term ‘splendid isolation’ is van Freud zelf. Zie: S. Freud, ‘Over de geschiedenis van de psychoanalytische beweging’ in: S. Freud, *Nederlandse editie. De psychoanalytische beweging* 1 (Meppel 1990) 80.

¹⁰ S. Freud, ‘De droomduiding’ in: S. Freud, *Nederlandse editie. Psychoanalytische duiding* 1-2 (Meppel 1987).

¹¹ Zie voor de geschiedenis daarvan: Gay, *Freud*, hoofdstuk 4. Verslagen van de bijeenkomsten werden bijgehouden vanaf 1906 en zijn verschenen in: H. Nunberg en E. Federn ed., *Minutes of the Vienna Psychoanalytic Society* (4 vols) (New York 1962-67).

de eerste psychoanalytische vereniging wordt opgericht, compleet met een eigen tijdschrift en tweejaarlijkse bijeenkomsten ('congressen' genoemd). In rap tempo schieten er elders in Europa (Zwitserland, Hongarije, Duitsland, Engeland en Frankrijk) zusterverenigingen uit de grond, en niet veel later ook in Amerika. In Nederland worden er zelfs twee verenigingen opgericht (die slecht met elkaar overweg kunnen).

Afwijkende opvattingen worden echter ook dan al niet op prijs gesteld, zodat in de jaren '10 de eerste getrouwen alweer uit de club gestoten worden, met Jung als bekendste voorbeeld (er zouden er nog velen volgen). De eerste fase van de institutionalisering van de psychoanalyse is compleet wanneer in 1920 een verplichte 'leeranalyse' wordt ingesteld, die voorschrijft dat de psychoanalyticus zelf ook een analyse moet hebben doorlopen. De behandelingen worden in deze tijd ook gestandaardiseerd.

De psychoanalyse als culturele factor krijgt vorm in de jaren '20 en '30. Er verschijnen populariserende boeken op de markt over de psychoanalyse, de droomduiding en aanverwante zaken, die door de grote massa worden verslonden (in Nederland behoren Frederik van Eeden en Nico van Suchtelen tot de eerste verbreiders van deze leer), terwijl het als een teken van culturele distinctie wordt gezien om enige tijd in analyse te gaan.¹² Men laaft zich aan verworven zelfinzicht, bereikt via heroïsche strijd met het eigen ik, een moeizaam en pijnlijk proces van zelfoverwinning.

Het grote uitventen en populariseren van de psychoanalyse is dan begonnen. Journalisten en romanschrijvers werken daaraan ijverig mee (Thomas Mann, Italo Svevo en in Nederland Louis Couperus), en ook in het nieuwe medium film maakt men er graag gebruik van (denk aan regisseurs als Georg Wilhelm Pabst, Fritz Lang en later figuren als Alfred Hitchcock, Roman Polanski en niet te vergeten Woody Allen). Freud heeft ten slotte ook kunstenaars geïnspireerd (van Salvador Dalí tot André Breton en van René Magritte tot Paul Klee).

De roem doet Freud weinig (hij slaat een lucratief aanbod uit Hollywood om mee te werken aan een film over de psychoanalyse af), maar hij blijft wel hopen op een Nobelprijs – tevergeefs.¹³ Ondertussen groeit ook de kritiek. De Weense schrijver Karl Kraus schrijft ironisch dat 'de

¹² Voor een geschiedenis van de psychoanalyse in Nederland zie: C. Brinkgreve, *Psychoanalyse in Nederland* (Amsterdam 1984) en I. Bulhof, *Freud en Nederland* (Baarn 1983).

¹³ Zie Gay, *Freud*, 454-56, over het filmaanbod uit Hollywood en de verschillende mislukte pogingen om hem een Nobelprijs te doen bezorgen.

psychoanalyse een middel is dat schadelijker is dan de kwaal die ze bestrijdt'.¹⁴ Hier te lande wordt kritiek geuit door figuren als Menno ter Braak en Evart van Dieren.¹⁵

Bescheiden succes in academische kringen is er echter ook: vanaf de jaren '20 komen er leerstoelen in de psychiatrie met psychoanalyse in de leeropdracht (de eerste is zelfs in Nederland, die van G. Jelgersma). De opvattingen van Freud worden onderwezen bij de opleidingen psychologie en steeds vaker besproken in psychologische literatuur.

In de jaren '30 komt de grote exodus van psychoanalytici op gang als gevolg van het opkomend nazisme (vele analytici zijn Joods). Dit helpt de mondiale verspreiding van de psychoanalyse verder. Velen vluchten naar Engeland en Amerika (enkele naar Nederland), waar ze vaak een eigen (neo-)analytische beweging beginnen. In de jaren na de oorlog zijn er bijna evenzovele scholen als er volgelingen zijn: van Kleinianen en Anna Freudianen tot Reichianen en Reikianen, en van Lacanianen en Horneyanen tot Stekelianen en Rankianen, en nog vele anderen, en allen claimen ze rechter in de leer te zijn dan de meester, die inmiddels is gestorven.¹⁶ Niet zelden bestrijden ze elkaar zelfs, juist vanwege die soms subtiële interpretatieverschillen; een verschijnsel dat Freud zelf ooit treffend geduid had als het 'narcisme van de kleine verschillen'. Maar toch, ondanks die interne verdeeldheid, slaagt de psychoanalyse erin het culturele veld te domineren na de oorlog. De vertegenwoordigers maken nu deel uit van het 'establishment'.

Lang blijft de psychoanalyse sterk aanwezig binnen de psychiatrie. In de jaren '50 behelst een opleiding in de psychiatrie standaard een leeranalyse, ook als je er niet gelooft. De Utrechtse psychiater H.C. Rümke moet zijn leerling J.H. van den Berg hebben aangeraden zo'n leeranalyse dan maar in godsnaam te volgen – 'maar niet te lang', zei hij, 'anders kom je er uit als een gelobotomiseerde hond'.¹⁷

De kentering ontstaat in de jaren '60. Kritiek begint de vorm aan te nemen van gecoördineerde aanvallen, met name wanneer het werk van Karl

¹⁴ Kraus geciteerd in Gay, *Freud*, 449.

¹⁵ Zie: J. Bos, *Evart van Dieren: een kroniek van het falen* (Amsterdam 2008).

¹⁶ F. Alexander, S. Eisenstein en M. Grotjahn, *Psychoanalytic Pioneers* (New Brunswick 1995) geeft een overzicht van vroege volgelingen van Freud. Ook interessant is: J. Brunner, *Freud and the Politics of Psychoanalysis* (New Brunswick 2001). Zie verder: P. Roazen, *Freud and his followers* (New York 1974).

¹⁷ Persoonlijke mededeling van J.H. van den Berg aan de auteur.

Popper brede erkenning vindt. In *Conjectures and Refutations* (uit 1963), gaat hij in op de gedachte dat vooruitgang in de wetenschap bereikt wordt via het verwerpen van theorieën, niet het bevestigen ervan. Echte wetenschap levert falsifieerbare hypothesen, hypothesen die verworpen kunnen worden. De psychoanalyse doet dat nu juist niet, zij zoekt naar confirmatie, en hoewel Popper niet uitsluit dat sommige inzichten van Freud ooit wel wetenschappelijk zullen worden, zijn zij dat voorlopig niet – zij zijn ‘protowetenschappelijk’.¹⁸

De kritiek van Popper op Freud wordt snel aanvaard, maar tegelijkertijd ontstaat er ook een hernieuwde interesse in de psychoanalyse in deze tijd, doordat ironisch genoeg de anti-establishmentbeweging de psychoanalyse ontdekt als manier om het ‘gemene gezicht van het kapitalisme’ te ontmaskeren. Voor linkse psychiaters, feministische auteurs en andere kritische figuren als Deleuze en Guattari, Habermas en Marcuse, Irigaray en Kristeva (in Nederland Jan Foudraïne) fungeert de psychoanalyse als hefboom om het gesloten front open te breken en toegang tot de instituten te verkrijgen. Zij gebruiken het Freudiaanse gedachtegoed vooral als middel om maatschappijkritiek te kunnen leveren, en de verborgen machtswerkingen bloot te kunnen leggen. Hun houding tegenover de psychoanalyse is overigens dubbelzinnig, want ze leveren evengoed ook kritiek op de patriarchale, conservatieve en ‘biologistische tendensen’ in het werk van Freud (zijn neiging om veel belang te hechten aan de biologie).

Zo wordt de psychoanalyse zelf ook opgebroken, en niet alleen inhoudelijk, maar ook institutioneel. Een lange reeks juridische gevechten over toegang tot de trainingsinstituten zorgt er voor dat voortaan ook ‘leken’, d.w.z. niet-medici (zoals klinisch psychologen), de opleiding tot psychoanalyticus mogen volgen. Orthodoxe analytici zijn er fel tegen gekant, maar de uitkomst van de juridische gevechten valt in het voordeel van de klinisch psychologen uit. Zij worden in de jaren ’80 bij rechterlijk decreet toegelaten tot de opleiding. Het gevolg is dat de status van de psychoanalyse snel devalueert.

Verder is het zo dat in dezelfde periode een nieuwe generatie psychofarmaca op de markt komt die veel effectiever blijkt dan de vorige, dat de langdurige (en dus dure) bankanalyses het beginnen af te leggen tegen cognitieve gedragstherapie en andere kortdurende vormen van therapie, en

¹⁸ K.R. Popper, *Conjectures and Refutations* (Londen 1963).

dat de empirische ondersteuning voor de effectiviteit ervan afbrokkelt.¹⁹ De klassieke psychoanalyse als therapeutische praktijk begint daarna aan een aftocht. In Nederland wordt deze vorm van therapie sinds enkele jaren zelfs niet meer vergoed, zodat het hier werkelijk enkel nog voor de 'liefhebber' is weggelegd.

Dan merk ik nog op dat vanaf de jaren '80 een tsunami aan kritieken op de markt verschijnt, waarin hardhandig met de psychoanalyse wordt afgerekend. Ik noem enkele voorbeelden. Het ironische werkje *Decline and fall of the Freudian Empire* (uit 1985) van psycholoog Hans Eysenck schetst een ontluisterend beeld van hoe de psychoanalyse van zichzelf een cultus heeft gemaakt en iedere vorm van kritiek afwijst. Voor de op zijn zelfanalyse gebaseerde theorieën is geen enkel bewijs, schrijft Eysenck: 'Freud was demonstrably wrong in so many different contexts that it is difficult to see why we should, without any proof, believe all these alleged 'insights''.²⁰ De minstens even vernietigende analyse van de filosoof Adolf Grünbaum (*The Foundations of Psychoanalysis: A Philosophical Critique* uit 1984) ondergraaft de wetenschappelijke fundering waarop de psychoanalyse is gebouwd verder, en wijst op een principiële cirkelredenering in Freuds gedachtegoed.²¹ Maar niet alleen de theorie wordt aangevallen, ook de meester zelf. In een reeks van biografische studies wordt alle moeite gedaan om het beeld van Freud-als-genie af te breken en te vervangen door een beeld waarin Freud verschijnt als onaangename, manipulatieve en zelfs frauduleuze figuur (in Nederland is het Han Israëls die zich hiermee heeft beziggehouden).²²

Voor 'de psychoanalyse' als opgevat in die vier verschillende definities hierboven besproken, kan dus een opkomst-en-ondergangsgeschiedenis worden geschetst, met daarbinnen verschillende fasen. Een aantrekkelijke (hoewel ook simplistische) grafische voorstelling van die verschillende fasen verkrijgt men wanneer men met behulp van Ngoogle boekpublicaties onderzoekt op termen als 'Freud', 'psychoanalyse' en 'onbewuste'. Het resultaat treft de lezer aan in figuur 1, waarin een aantal pieken voorkomen. Als we afzien van de valse piek uit 1828 (ruim dertig

¹⁹ Vgl E. Shorter, *A History of Psychiatry* (New York 1997).

²⁰ H. Eysenck, *Decline and Fall of the Freudian Empire* (Londen 1985) 197.

²¹ A. Grünbaum, *The Foundations of Psychoanalysis: A Philosophical Critique* (New York 1984).

²² H. Israëls, *Het geval Freud I* (Amsterdam 1993); H. Israëls, *De Weense kwakzalver* (Amsterdam 1999).

jaar voor de geboorte van Freud), dan valt een piek op aan het eind van de jaren '50, een aan het eind van de jaren '70, en een aan het eind van de jaren '90. De pieken corresponderen ruwweg met verschillende fasen in de receptie van de psychoanalyse, hierboven al kort aangeduid, namelijk: het naoorlogse succes, de roerige tijd van protest en ontmaskering door de anti-establishment beweging, en het begin van de ondergang. Wat noch uit deze figuur, noch uit de beschrijving hierboven zo duidelijk blijkt, is een verklaring voor de uiteindelijke ondergang van de psychoanalyse. Lag het aan de opkomst van psychofarmaca, de kritiek, het onvermogen daarmee om te gaan of aan iets anders? Hierop zal ik hieronder verder in gaan.

Fig 1: Ngoogle search op de trefwoorden 'Freud', 'psychoanalysis' en 'subconscious' voor de periode 1800-2000.

Waarom ging de psychoanalyse ten onder?

Ik bespreek drie opvattingen over waarom de psychoanalyse ten onder zou zijn gegaan en kom dan tot een kleine these.

De eerste (en meest gehoorde) verklaring is dat de psychoanalyse als wetenschappelijk paradigma (in de Kuhnse zin van het woord) eenvoudig was uitgeput. Ze genereerde geen nieuwe ideeën meer, herhaalde enkel nog maar wat Freud had gezegd, kon geen weerwoord op kritiek leveren, en raakte daarom haar aantrekkingskracht kwijt ²³ In de academische psychologie is vooral het laatste verwijt maatgevend geworden:

²³ Vgl. K.R. Popper, *The Logic of Scientific Discovery* (Londen 1958).

de onwil of het onvermogen toetsbare hypothesen op te stellen deed haar de das om.

Een variant binnen deze verklaring is dat naarmate verschillende vakgebieden binnen de sociale wetenschappen zich als eigen disciplines hebben verzelfstandigd (zoals voor de psychologie duidelijk het geval is), het steeds duidelijker werd dat de psychoanalyse buiten de boot moest vallen. De verklaringen van Freud *sum suis* voor de werking van de geest hielden geen pas met de ontwikkelingen in bijvoorbeeld de neurocognitieve psychologie. Niet alleen dat verdringing, overdracht en oedipale fixaties niet passen in een fMRI scan, maar ook de gedachte dat er een overkoepelende, samenhangende theorie voor dat soort fenomenen moet worden gevonden, die op psychologisch, sociologisch, pedagogisch, antropologisch en biologisch gebied hout moet snijden wreekt zich. Wat ooit aantrekkelijk was, keert zich nu tegen de psychoanalyse: een allesomvattend paradigma, dat claims legt op een reeks van terreinen, wordt onaantrekkelijk voor ieder van die terreinen juist omdat daarin zulke heterogene ontwikkelingen plaatsvinden, onafhankelijk van elkaar.

Een derde verklaring is dat de psychoanalyse als interpretatieve wetenschap geen aansluiting kon vinden bij de benadering die na de Tweede Wereldoorlog dominant is geworden. Daarvoor waren de sociale wetenschappen sterk geworteld in een geesteswetenschappelijke traditie, maar na de oorlog werd een omslag bereikt, en zou de empiristische school haar opgang maken. De psychiatrie, maar ook de psychologie, heeft zich na 1945 ontdaan van speculatieve en theorie-geladen diagnostiek. *Evidence based medicine* heeft de psychoanalyse overbodig gemaakt.

Een probleem met dit soort internalistische verklaringen is dat ze de psychoanalyse bijna uitsluitend ziet als een wetenschappelijke discipline, en niet kijkt naar de andere dimensies ervan. De psychoanalyse is, zoals we hebben gezien, meer dan alleen maar een theorie, het is een praktijk die ons denken op meerdere terreinen sterk heeft beïnvloed. Sterker, de hele twintigste eeuw is doortrokken van 'freudianisme' (om een term van Assoun te gebruiken).²⁴ Jerome Bruner zegt zelfs expliciet dat de kracht van de psychoanalyse vooral ligt in de manier waarop 'het tragische, het dramatische en het wetenschappelijke samengaan in een visie op de mens'.

²⁴ P. L. Assoun, *Het freudianisme* (Amsterdam 1995).

In Freuds verbeelding (*'imagery'* in het Engels) is de mens een onaf product van de natuur, en permanent in gevecht met zichzelf.²⁵

Op dezelfde wijze is de teloorgang van de psychoanalytische therapeutische praktijk ook geen voldoende verklaring voor de ondergang van de psychoanalyse als paradigma. Het niet meer in therapie gaan wordt niet verklaard door te wijzen naar de hoge kosten die ermee gemoeid gaan, de gebrekkige evidentie voor de effectiviteit van de behandeling of het verlies aan exclusiviteit, noch vormt dat voldoende verklaring voor waarom men de psychoanalyse de rug heeft toegekeerd.

Men mag niet vergeten dat psychoanalytici zich vanaf het begin verzet hebben tegen inlijving in de academische gemeenschap, en van meet af aan buitenstaanders zijn gebleven; ze hebben zich nooit wat aangetrokken van kritiek. Integendeel, ze zagen daarin vaak juist een bevestiging van hun gelijk. Kritiek is weerstand, en weerstand bevestigt hun gelijk.

De *Freud-wars* leverden niet alleen boeiende lectuur op, zoals Janet Malcolm, een journaliste van *The New Yorker*, heeft laten zien, ze vormden in zekere zin de *raison d'être* van de psychoanalyse, die, zoals Freud al vroeg benadrukte, geboren is in weerstand. In *the Freud Archives* van Malcolm laat zien dat de psychoanalyse in de jaren '80, toen ze al hevig onder vuur lag, alles behalve 'voorbij' was, maar juist nog in staat was enorm veel reuring op te wekken.²⁶ Wanneer een decennium later het doek dan toch valt, is dat dan een na-ijlend effect van die discussies? Maar als dat zo is, waarom hadden eerdere discussies dan geen enkel effect op de psychoanalyse?

Men zou in navolging van Latour kunnen zeggen dat het falen van de psychoanalyse te wijten is aan 'ineenstortende netwerken', of, in wat minder theatrale termen geformuleerd, aan het verlies aan exclusiviteit en autoriteit, een veranderende patiënteninstroom als gevolg van een democratisering van de analyse, enzovoorts.

Als we van deze verklaringen uitgaan, lijkt het accent weer een beetje teveel te liggen bij 'de beweging' en 'de praktijk', en is er te weinig oog voor de andere twee dimensies ('theorie' en 'cultuur'). Het gevaar van 'vulgaire relativisme' dreigt: disciplinevorming, teruggebracht tot een spelletje mens-erger-je-niet, wordt opgevoerd als ultieme verklaring voor de opkomst en ondergang van 'een groots idee', en dat lijkt ook niet toereikend.

²⁵ J. Bruner, 'Freud and the Image of man' in: B. Nelson ed., *Freud and the twentieth century* (Londen 1958).

²⁶ J. Malcolm, *In the Freud archives* (New York 1984).

Tot slot de gedachte dat de psychoanalyse viel toen duidelijk werd dat ze geen raakvlak meer had met de ‘postmoderne mens.’ Wat is de postmoderne mens? Dat is de op drift geraakte mens, die zich over continenten beweegt (al dan niet virtueel), vloeiende identiteiten aanneemt en niet is wie hij moet zijn. De postmoderne mens heeft er een hekel aan gewezen te worden op wie hij is: hij is een *self-made* mens, hij duldt geen autoriteiten, hij gelooft nergens meer in, en er is ook niets meer dat hem verbaast.

Heeft de psychoanalyse nog wel wat te bieden aan de postmoderne mens? ‘Whither Oedipus?’ – waarheen Oedipus – vraagt Žižek in het derde deel van *The Ticklish Subject* zich af.²⁷ De psychoanalyse gaat niet over hoe we in de loop van het moderniseringsproces het contact met ons ‘oer-ik’ zijn kwijtgeraakt (de versie van Jung), noch is het een reflexieve theorie over of we kunnen doordringen tot onze diepste geheimen, zegt Žižek. De psychoanalyse gaat over de ‘unexpected consequences of the disintegration of traditional structures that regulate libidinal life’. En hier, zegt hij, lijkt het dat het onbehagen van het subject met de maatschappij onverminderd actueel is gebleven, ook nu we in een ‘risico-maatschappij’ leven, waarin nieuwe, veranderende identiteiten voorop staan en de enige ideologie die is overgebleven bestaat uit het verwerpen van iedere ideologie.²⁸

Zelf ben ik daar niet helemaal van overtuigd. Ik heb een poosje geleden een boekje gelezen van een analyticus die beschreef hoe het er tegenwoordig aan toegaat in de praktijk. De cliënt ligt op de bank en zwijgt, de therapeut zit erachter en zwijgt eveneens. Ze moet dat kwellende, dwingende zwijgen van de ander verdragen, maanden, soms jaren achtereen. Als de cliënt eens spreekt is dat met een woedende, beschuldigende ondertoon. ‘Een scheut van kwaadheid schiet door me heen. Dat heb ik je nu al honderd keer uitgelegd’.²⁹ In de worsteling van de moderne mens met de maatschappij zie ik eerder *ongeduld* dan *onbehagen*.

Maar ook als Žižek gelijk heeft, en de met zichzelf strijdende mens zoals Bruner die heeft geschetst niet eenvoudigweg heeft opgehouden te bestaan, maar nog altijd onderworpen is aan vervreemdende krachten, dan nog kun je je afvragen of de analyse wel het verlangde middel is om aan die onzekerheid een einde te maken.

²⁷ S. Žižek, *The Ticklish Subject. The Absent Centre of Political Ontology* (Londen 1999) 375.

²⁸ Žižek, *The Ticklish Subject*, 413-14.

²⁹ F. Schalkwijk, *Het diepst van je gevoel* (Amsterdam 1999).

De psychoanalyse als zelfmarginaliserende vertoogpraktijk

Nog eens: wat verklaart de ondergang van de psychoanalyse? Moeten we alle verklaringen die ik heb genoemd maar gewoon bij elkaar optellen? Misschien wel, maar ik aarzel. Uit het voorgaande is, hoop ik, duidelijk geworden dat ik betwijfel of we daarmee kunnen begrijpen waarom we ons ooit met zoveel graagte hebben overgegeven aan ons onbewuste terwijl we nu woedend liggen te zwijgen op de bank, met achter ons een eveneens woedende en zwijgende therapeut. Ongetwijfeld dragen de genoemde factoren bij aan het verval van de psychoanalyse, maar er blijft iets knagen. Wat dat is zal ik hieronder proberen uiteen te zetten.

De these die ik zal voorleggen gaat uit van de psychoanalyse als een vertoogpraktijk die zich ontwikkelt in relatie tot de haar omringende omgeving en wel langs alle vier de eerder genoemde dimensies: theorie, therapie, beweging en cultuur. Met ‘vertoogpraktijk’ doel ik ten eerste op een geheel van teksten. Dit zijn teksten die door analytici, maar ook andere betrokkenen worden geproduceerd, zowel binnen als buiten de psychoanalytische praktijk (kortom alles wat in therapie wordt gezegd, en alles wat daarover, en over de psychoanalyse in het algemeen, wordt geschreven). Ten tweede de sociale context waarbinnen dat gebeurt. Dit omvat de structurele kaders en institutionele relaties en machtsverhoudingen tussen betrokkenen. Ten derde ook de manieren van spreken daarover, dus de retorische en discursieve aspecten binnen de psychoanalyse.

Neem je die drie lagen bijeen dan ontstaat, om het met een Wittgensteinse term te zeggen, een ‘taalspel’, een systeem om je uit te drukken in taal. Binnen dat systeem kunnen (en moeten) sommige mensen sommige dingen zeggen en sommige andere mensen sommige andere dingen niet. De therapeut geeft een duiding, de cliënt spreekt over zijn angsten, de krantenlezer vraagt zich af waarom seks een rol speelt, de leeranalyticus benoemt onderdrukte homoseksualiteit. En: de analyticus *moet* luisteren, de analysant *moet* spreken.

Tussen de verschillende consumenten en producenten van vertoog ontstaat na verloop van tijd een zekere ‘gewoonte’ of routine van manieren van luisteren, spreken, begrijpen en interpreteren. Die routines vormen de

grenzen of limieten van het vertoog. Vanuit die gewoonten neem je deel aan een vertoogpraktijk.³⁰

Wat zijn nu de drijvende gewoonten binnen de psychoanalytische vertoogpraktijk? De belangrijkste waarmee Freud zijn onderneming aan het begin van de twintigste eeuw van de grond tilde heb ik aan het begin van mijn stuk genoemd, zonder er met zo veel woorden op in te gaan. Ik doe dat nu wel: zelfmarginalisatie. Freud plaatste zichzelf en zijn wetenschap van het onbewuste buiten het psychiatrische en academische discours. Hij richtte doelbewust een eigen wereld in, met eigen regels en eigen logica.³¹ De beweging die daaruit ontstond imiteerde de echte wereld met haar tijdschriften, wetenschappelijke congressen, instituten, toegangsregels, rituelen. Het resultaat was echter 'echt'. Patiënten betaalden met echt geld, hun aandoeningen waren ook echt, de artsen waren echt en de therapie was echt. De psychoanalyse was een echte wereld geworden: een discipline, maar dan een die buiten de academische wereld stond hoewel ze er wel raakvlakken mee had én er invloed op uitoefende. Sterker: op den duur dreigde ze zelfs de echte wereld over te nemen.

Nu was er iets paradoxaals, iets ontwrichtends, aan die uitdijende anti-wereld. Aan de ene kant was de wereld van Freud een oerdegelijk, om niet te zeggen kleinburgerlijk milieu van serieuze artsen en serieuze patiënten en serieuze critici, die niet twijfelden aan de echtheid van de psychoanalyse, maar anderzijds was er tegelijk iets revolutionairs aan, iets wat volkomen contra-intuïtief was en toch aansprak.

Die mix van serieuze wetenschappelijkheid en revolutionaire omkering bleek een krachtig en aansprekend uitgangspunt. De psychoanalyse zou dus worden erkend als een buitengewone discipline, met een eigen vertoogpraktijk en een daarbij horend buitengewoon recht van spreken, maar alleen onder de voorwaarde dat zij 'buiten de orde' zou blijven. Daar hield ze zich keurig aan. Zelfs toen de psychoanalyse een dominante stroming was geworden binnen de psychiatrie, stond ze nog steeds buiten de orde. Dat is nooit veranderd.

Wat wel is veranderd is het revolutionaire potentieel. De *talking cure* werd, zoals we zagen, een zwijgende kuur. In feite werd daarmee de therapeut de vijand en het onbewuste niet een tragisch maar een hinderlijk

³⁰ Vgl. M. Billig, *Freudian Repression. Conversation creating the unconscious* (Cambridge 1999); P. Mahony, *Psychoanalysis and Discourse* (Londen 1987).

³¹ Zie J. Bos en L. Groenendijk, *The Self-marginalization of Wilhelm Stekel* (New York 2007).

gegeven uit het verleden – hoe durf je daarover te beginnen! De uitdaging verdween – wat overbleef was ergernis, wrevel.

De vraag waardoor de psychoanalyse aan het eind van de twintigste eeuw zou falen moet dus worden geherformuleerd: waardoor is de psychoanalyse haar vermogen kwijtgeraakt om vragen te stellen die zowel dringend als onontkoombaar zijn? Ik denk dat dat niet alleen met de inhoud te maken heeft. De theorie paste zich (in enige mate) aan de veranderende omstandigheden aan en de klinische praktijk werd gedemocratiseerd. Noch heeft het enkel te maken met het maatschappelijke appeal – die was nog tot in de jaren '80 behoorlijk groot.

Het heeft volgens mij ook te maken met het psychoanalytische discours zelf, meer preciezer: met de buitenstaanderspositie die door de psychoanalyse was ingenomen. Daaraan ontleende zij van meet af aan het recht permanent kritiek uit te oefenen op 'gezag en waarheid', maar dat recht is zij kwijtgeraakt. Niet omdat de postmoderne mens bescheiden is geworden. Integendeel, het is eerder omgekeerd. De moderne mens is onbescheiden geworden, en er nog trots op ook. Hij heeft zijn angsten niet afgeschud, maar omarmd. Hij laat zich niet leiden door de ratio, maar heeft de ratio lachend de rug toegekeerd.

En de psychoanalyse? Haar lot was het dat zij heeft bijgedragen aan de wereld waarin wij leven en zichzelf daarmee overbodig heeft gemaakt. Een eeuw lang ontmaskeringspolitiek heeft ertoe geleid dat wij van lieverlee van onze onderdrukte neigingen en verlangens zijn gaan houden. Wij zijn onze eigen buitenstaanders geworden, niets schrikt ons nog terug. 'The marginal is everywhere', zei De Certeau.³² Iedereen is zijn eigen analyticus: hyperkritisch op alles en iedereen, argwanend tegenover de ander en niet in staat ook maar de geringste kritiek in ontvangst te nemen. Ja, als de psychoanalyse iets heeft gebaard dan is het niet een narcistische krenking, maar een narcistisch monster.

Conclusies

Ook als ik met die laatste opmerking een beetje overdrijf, begrijpt de lezer nog steeds waar ik heen wil. Ieder tijdperk krijgt de sociale wetenschapper die het verdient. Dat de psychoanalyse werd opgegeven wil niet zeggen dat ze niet succesvol is geweest of een functie heeft vervuld. Omgekeerd: dat er

³² M. de Certeau, *Cultural in the plural* (Londen 1997) xviii.

binnen de sociale wetenschappen thans een positivistische wind waait wil ook niet zeggen dat dat vooruitgang betekent (men leest Ted Porter om tot dat inzicht te komen).³³ In die ontwikkeling zit misschien wel winst, maar ontegenzeggelijk ook verlies – de geschiedenis van de psychoanalyse laat ons dat zien. En zo nemen we afscheid van Freud zonder precies te weten waarom.

³³ T. Porter, *Trust in Numbers. The Pursuit of Objectivity in Science and Public Life* (Princeton 1995).